

تاریخچه بارگاه امامین جوادین (ع) و روند تحولات معماری آن

احمد خامه‌پار ۱

چکیده

آستان کاظمین در بغداد، از عتبات عالیات عراق و بارگاه دو امام هفتم و نهم شیعیان، امام کاظم (ع) و امام جواد (ع) است. این زیارتگاه، از زمان شکل‌گیری تا امروز، دستخوش تغییرات و تحولات معماری فراوانی بوده است. در این پژوهش، تلاش شده تا با استناد به متون تاریخی معتبر، تاریخچه‌ای مختصر و در عین حال جامع، از روند بازسازی و توسعه این آستان و مهم‌ترین تحولات معماری آن عرضه شود و نقش رجال و حاکمانی بازشناسی گردد. که تأثیرگذاری در این بازسازی‌ها و تحولات داشته‌اند. همچنین تلاش شده تا با نگاهی نقادانه به آثار نویسندگان قبلی، برخی از مطالبی که فاقد مدرک و سند کافی است، مشخص و تبیین شود.

واژگان کلیدی: امام کاظم (ع)، امام جواد (ع)، کاظمین، بغداد، عراق، عتبات عالیات.

مقدمه

آستان مقدس کاظمین، مرقد دو تن از امامان معصوم شیعیان دوازده‌امامی، حضرت امام موسی کاظم (ع) و حضرت امام محمد جواد (ع) است و از عتبات عالیات عراق و از مقدس‌ترین زیارتگاه‌های شیعه به شمار می‌آید. تاکنون نوشته‌های متعددی درباره تاریخچه این آستان مقدس و روند ساخت‌وساز و

ص: ۲۴۷

تحولات معماری آن، در قالب کتاب و مقاله صورت گرفته است. از مهم‌ترین متونی که به عنوان منبع در نگارش تاریخچه این بارگاه وجود دارد، منظومه صدی الفؤاد إلى حمی الکاظم والجواد، سروده محمد بن طاهر سماوی (درگذشته ۱۳۷۳ ق) است که در سال ۱۹۴۱ میلادی در نجف چاپ شده است. این منظومه، یکی از چهار منظومه‌ای به شمار می‌رود که سماوی در بیان تاریخچه هر یک از عتبات عالیات سروده است. سماوی در این منظومه‌ها، به بازسازی‌ها و

^۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تهران؛

اقدامات عمرانی صورت گرفته در هر یک از عتبات عالیات اشاره کرده، اما در منابع کهن و دست‌اول موجود، به تعدادی از بازسازی‌ها و ساخت‌وسازهایی که سماوی از آن سخن گفته، اشاره نشده که در مورد بارگاه کاظمین، نمونه‌هایی از این موارد را در ادامه همین مقاله نشان خواهیم داد. به هر حال، منظومه‌های چهارگانه سماوی، به منبعی برای دیگران تبدیل شده و نویسندگانی که پس از وی به تاریخ عتبات عالیات پرداخته‌اند، مکرر به این منظومه‌ها استناد جسته‌اند.

کتاب تاریخ کاظمین و بغداد نوشته مرحوم میرزا عباس فیض، از بهترین تحقیقات صورت گرفته درباره بارگاه کاظمین است که در سال ۱۳۲۷ شمسی در چاپخانه قم منتشر شده است. این اثر در اصل دو جلد را شامل می‌گردد که جلد نخست آن به تاریخ کاظمین، و جلد دوم آن به تاریخ بغداد اختصاص دارد و گویا جلد دوم تاکنون منتشر نشده است. نویسنده این کتاب به شیوه تحلیلی و گاه با نگاه انتقادی، به بیان تاریخچه این بارگاه مقدس پرداخته و سیر تحولات معماری آن را بررسی کرده است. هم‌چنین توصیف دقیقی از معماری و ساختمان این آستان آورده و به اجمال به مباحث دیگری مانند مدفونان در آن پرداخته است.

چندی پس از انتشار این اثر، دو کتاب دیگر نیز به زبان عربی، در تاریخ بارگاه کاظمین منتشر گردید: کتاب اول با عنوان تاریخ الامامین الکاظمین وروضتهما الشریفه من یوم دفنهما فی‌ها الی زماننا الحاضر، نوشته جعفر نقدی است که در

ص: ۲۴۸

بغداد در سال ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م منتشر شد. کتاب دوم که از کتاب اول مفصل‌تر است، با عنوان تاریخ المشهد الکاظمی نوشته محمدحسن آل‌یاسین است که در سال ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م در بغداد منتشر شد. این کتاب در سال ۱۳۷۱ شمسی، به سفارش کنگره جهانی حضرت رضا (ع) با عنوان تاریخ حرم کاظمین به فارسی برگردانده و منتشر شد. از ویژگی‌های این اثر، اطلاعات مفصلی است که درباره بازسازی‌ها و توسعه آستان در دوره‌های متأخر به دست می‌دهد و متن کامل اشعار و قصایدی را نقل می‌کند که شاعران عرب در این باره سروده‌اند.

افزون بر کتاب‌ها و آثار یاد شده، تاکنون چند مقاله نیز به دو زبان عربی و فارسی درباره تاریخچه بارگاه کاظمین نوشته است که در مقایسه با کتاب‌های موجود در این موضوع، اطلاعات دست اول یا تحلیل‌های جدیدی به دست نمی‌دهد. هم‌چنین کتاب‌هایی نیز نگارش یافته که به شهر کاظمین یا ابعاد دیگری از این آستان مقدس همچون مدفونان در آن می‌پردازد.

آنچه ما را به قلم‌فرسایی دوباره و نگارش پژوهش حاضر وادار کرده، آن است که با استناد به متون تاریخی معتبر و منابع و شواهد اصیل و دست‌اول، تاریخچه‌ای مختصر و در عین حال جامع از روند بازسازی و توسعه این استان و مهم‌ترین تحولات معماری آن در دوره‌های تاریخی مختلف عرضه کنیم و نقش رجال و حاکمانی را واکاوی نماییم که نقش تأثیرگذاری در این بازسازی‌ها و تحولات داشته‌اند؛ ضمن آن‌که تلاش کرده‌ایم تا به آثار نویسندگان و پژوهش‌گران قبلی در همین موضوع، نگاه نقادانه داشته باشیم و برخی از مطالب فاقد مدرک و سند تاریخی محکم و کافی را مشخص و تبیین کنیم.

پیشینه و اسامی تاریخی محل دفن امامین جوادین (ع)

زمینی که امروزه استان مقدس کاظمین در آن واقع است، نخستین بار به دستور منصور عباسی پس از تأسیس بغداد در سال ۱۴۹ قمری، به قبرستانی

ص: ۲۴۹

به نام «مقابر قریش» (قبرستان قریش) تبدیل شد.^۲ نام این مقابر، بارها در منابع تاریخی متقدم، برای دلالت بر محل وقوع استان کاظمین آمده است و بنابراین نام تاریخی اصیل این مکان به شمار می‌آید.

خطیب بغدادی از یکی از شیوخ خود نقل کرده که مقابر قریش در آغاز به قبرستان «شونیزی کوچک» شناخته می‌شد.^۳ به‌کار بردن لفظ کوچک در این‌جا، برای تمایز آن از قبرستان «شونیزی بزرگ» (واقع در نزدیکی محله «توئه» بغداد که فاصله چشم‌گیری با محل کنونی کاظمین داشته) بوده است که بسیاری از صوفیان مشهور بغدادی همچون سَری سَقَطی، جنید قواریری، جعفر خُلدی و ... در آن مدفون بوده‌اند.^۴

خطیب بغدادی در وجه تسمیه دو قبرستان شونیزی بزرگ و کوچک نوشته است:

دو برادر به نام‌های «شونیزی» بوده‌اند که هر یک از آن‌ها پس از مرگ در یکی از این دو قبرستان دفن شدند و لذا این دو قبرستان به آن‌ها منسوب گشت.^۵

^۲ . یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۱۶۳.

^۳ . نک: تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۴۴۴.

^۴ . همان؛ حموی، ج ۳، همان، ص ۳۷۴.

^۵ . همان، ج ۱، ص ۴۴۴.

اما آل یاسین با بیان این که «شونیز» کلمه‌ای عربی به معنای دانه سیاه است، احتمال داده این نام، پس از انقراض سلسله ساسانی و پیش از ساختن بغداد، بر این مکان اطلاق می‌شده است.^۶ اما به اعتقاد مرحوم مصطفی جواد، خبر خطیب بغدادی، مبنی بر وجود دو قبرستان در بغداد به نام‌های شونیزی کبیر و صغیر، خبر واحد و آشفته‌ای است که نام شونیزی صغیر تنها در این گزارش آمده است. اگر مقابر قریش پیش از ساخت بغداد به این نام شناخته می‌شده، تاریخ‌نگاران بایست به این موضوع اشاره می‌کردند؛ نه این که بگویند: منصور

ص: ۲۵۰

نخستین کسی است که این محل را به قبرستان تبدیل کرد.^۷

در برخی منابع تاریخی نیز از این قبرستان با نام «مقابر بنی‌هاشم» یاد شده است.^۸ شیخ مفید در این باره می‌نویسد: «آنجا قبرستان بنی‌هاشم و بزرگان مردم بوده است.»^۹ به عقیده آل یاسین، شاید هدف منصور از انتخاب نام «قریش» برای این قبرستان، آن بوده است که عموم قریشیان، و در درجه اول عباسیان و علویان و دیگران، در آن به خاک سپرده شوند.^{۱۰} اشتهاور آن به «مقابر بنی‌هاشم» نیز می‌تواند ناظر به همین موضوع باشد.

گفته می‌شود جعفر اکبر فرزند منصور نخستین کسی بود که در قبرستان قریش دفن گردید. وی در سال ۱۵۰ قمری از دنیا رفت.^{۱۱} پس از وی، هیشم بن معاویه، والی منصور بر بصره، در سال ۱۵۶ قمری در این قبرستان دفن شد^{۱۲} و با به خاک سپردن شخصیت‌های مشهوری همچون ابویوسف قاضی (م ۱۸۲ ق) و زبیده همسر هارون الرشید (م ۲۱۶ ق) دفن اموات در این قبرستان ادامه یافت.

بر اساس گزارش‌های تاریخی معتبر، پس از آن که امام کاظم (ع) در سال ۱۸۳ قمری در زندان «سندی بن شاهک» مسموم شدند و به شهادت رسیدند، پیکر مطهر ایشان را به «مقابر قریش» انتقال دادند و در کنار شخصی از خاندان

^۶. محمد حسن آل یاسین، تاریخ المشهد الکاظمی، ص ۱۱.

^۷. مصطفی جواد، الکاظمیة قدیمأ، موسوعة العتبات المقدسة، ج ۹، ص ۲۳.

^۸. محمد بن جریر طبری، تاریخ الامم والملوک (تاریخ الطبری)، ج ۴، ص ۵۱۰.

^۹. شیخ مفید، الارشاد الی معرفة حجج الله علی العباد، ج ۲، ص ۲۴۳.

^{۱۰}. آل یاسین، همان، ص ۱۱.

^{۱۱}. حموی، همان، ج ۵، ص ۱۶۳.

^{۱۲}. طبری، همان، ج ۴، ص ۵۱۰.

«نوفلی» به نام «عیسی بن عبدالله» دفن کردند. ۱۳ به گفته نویسنده اثبات الوصیه، آن حضرت را در مکانی به خاک سپردند که خود ایشان در زمان حیات خریداری کرده بودند. ۱۴

از برخی روایات نقل شده در منابع شیعه، چنین برمی آید که قبر ایشان پس از

ص: ۲۵۱

خاک سپاری، درون محوطه محصور قرار داشت که شیعیان، از ترس حاکمان به سختی می توانستند آن را زیارت کنند، لذا امام رضا (ع) به شیعیان اجازه داده بودند تا از پشت دیوار به امام کاظم (ع) سلام بدهند. ۱۵ بر اساس روایت دیگری، امام رضا (ع) به شیعیان فرمودند تا در مساجدی که اطراف قبر شریف قرار دارد، نماز و دعا بخوانند. ۱۶

پس از گذشت نزدیک چهل سال از شهادت امام کاظم (ع)، در سال ۲۲۰ قمری نیز امام جواد (ع) در بغداد از دنیا رفتند و بدن مطهر ایشان را در کنار قبر جدشان امام کاظم (ع) به خاک سپردند. ۱۷

در اخبار تاریخی مربوط به سده های پنجم تا هفتم هجری، از زیارتگاه و مدفن شریف این دو امام، به جز نام «مقابر قریش»، در موارد متعددی نیز با نام «مشهد باب التین» یاد شده است. ۱۸ این وجه تسمیه نزدیکی این زیارتگاه با قبرستان دیگری به نام «باب التین» (واقع در ساحل غربی رود دجله)؛ ۱۹ و وجه تسمیه «مشهد غربی»، به علت واقع شدن این آستان در سمت غربی رود دجله بوده است.

^{۱۳} . ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۴۱۸؛ شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۱، ص ۷۲.

^{۱۴} . علی بن الحسین مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۲۰۱.

^{۱۵} . ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۳۱۳-۳۱۵.

^{۱۶} . همان، ص ۳۱۴؛ شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۸۳.

^{۱۷} . نک: مسعودی، ص ۲۲۷.

^{۱۸} . برای مثال، نک: ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۵۷۷؛ ج ۱۰، ص ۹۱ و ۶۰۹؛ ج ۱۲، ص ۱۳۰ و ۳۳۲؛ ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج ۴، ص ۴۲۰.

^{۱۹} . حموی، همان، ج ۱، ص ۳۰۶.

هم‌چنین با انتساب این محل به امام کاظم (ع)، در منابع تاریخی سده‌های میانی، بارها از این آستان مقدس با نام «مشهد موسی بن جعفر» (ع) یاد شده است. ۲۰ در نخستین اخبار سده هفتم نیز شاهد به‌کار بردن نام «مشهد کاظمی» برای این بارگاه هستیم. ۲۱ بی‌تردید چنین نام‌گذاری‌هایی، باعث شد تا این

ص: ۲۵۲

آستان و محله اطراف آن، به مرور زمان به «کاظمیه» و «کاظمین» شهرت یابد و در سده متأخر، به نام اصلی و غالب این منطقه تبدیل شود.

آستان کاظمین از دوره آل‌بویه تا آغاز دوره صفوی

اطلاع دقیقی از وضعیت بنای اولیه آستان کاظمین، تا قرن چهارم هجری، در دست نیست. اما بی‌تردید در نیمه‌های این قرن، ساختمان زیارتگاهی بر قبر مطهر دو امام وجود داشته است. زیرا در ذیل زندگی‌نامه «ناشی» (م ۳۶۵ ق)، شاعر بزرگ شیعه، گفته‌اند که او به دست خود چلچراغ مربع و زیبایی ساخت و این چلچراغ در زیارتگاه کاظمین نصب گردید. ۲۲

منابع تاریخی، درباره زمان ساخت و تاریخ‌های بازسازی و توسعه آستان کاظمین تا نیمه دوم سده پنجم هجری سکوت کرده‌اند و همان‌گونه که اشاره شد، عمده مطالب نویسندگان متأخر در این باره، برگرفته از اشعار محمد بن طاهر سماوی است. بر این اساس، مرحوم سماوی از احداث ساختمان این آستان مقدس به دست معزالدوله دیلمی (حک: ۳۳۴-۳۵۶) در سال ۳۳۶ قمری، یعنی دو سال پس از تصرف بغداد به دست آل‌بویه در ۳۳۴ قمری، سخن گفته است. ۲۳ اما در منابع کهن موجود، اشاره صریحی به ساخت بارگاه کاظمین به دست معزالدوله به چشم نمی‌خورد. تاریخ‌نگاران تنها اشاره کرده‌اند به این‌که در سال ۳۵۸ قمری عضدالدوله دیلمی جنازه معزالدوله را از محل دفن وی در خانه‌اش، به آرامگاه اختصاصی وی در مقابر قریش منتقل کرد. ۲۴

۲۰. ابن اثیر، ج ۱۰، ص ۴۷۰؛ ابن ساعی، تاریخ ابن الساعی، ص ۹۳ و ۱۴۳ و ۱۵۹ و ۲۴۰؛ ابن فوطی، الحوادث الجامعة، ص ۸۶ و ۱۶۰ و ۱۹۰؛ ابن خلکان، ج ۴، ص ۴۱۹؛ ج ۵، ص ۳۹۶.

۲۱. ابن ساعی، همان، ص ۱۵۰ و ۱۸۴؛ ابن فوطی، همان، ص ۹۱ و ۱۶۵ و ۱۸۳.

۲۲. یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۴، ص ۱۷۸۶.

۲۳. آل‌یاسین، همان، ص ۲۴ (به نقل از: صدی الفؤاد).

۲۴. ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک والأئمه، ج ۱۴، ص ۱۹۸؛ ابن خلکان، همان، ج ۱، ص ۱۷۶.

رود دجله در سال ۳۶۷ قمری، طغیان نمود و سیلاب ناشی از آن، بخش‌های زیادی از سمت شرقی بغداد را غرق کرد. در سمت غربی بغداد نیز بخش‌هایی از قبرستان «باب‌التین» (نزدیک آستان کاظمین) به زیر آب فرو رفت.^{۲۵}

ص: ۲۵۳

عضدالدوله دیلمی (حک: ۳۶۶-۳۷۲) امیر مقتدر آل‌بویه، در سال ۳۶۹ قمری، خدمات عمرانی و اجتماعی گسترده‌ای را در بغداد آغاز کرد. او مساجد و بازارهایی در این شهر احداث نمود و کانال‌های آبی خراب شده را بازسازی کرد.^{۲۶} به گفته سماوی، عضدالدوله حصاری در اطراف حرم کاظمین ایجاد نمود که شاید هدف وی از این کار، محافظت روضه مقدسه از سیلاب‌های رود دجله بوده است.^{۲۷}

در منابع تاریخی موجود، اشاره صریحی مبنی بر این اقدام عضدالدوله در بارگاه کاظمین به چشم نمی‌خورد، اما با توجه به وجود گزارش خدمات عمرانی عضدالدوله در بغداد و نیز گزارش‌هایی مبنی بر اقدامات عمرانی وی در دو آستان امام علی (ع) در نجف و امام حسین (ع) در کربلا^{۲۸}، می‌توان احتمال داد که عضدالدوله در آستان کاظمین نیز به اقدامات و خدماتی دست زده باشد.

به هر حال، به خاک سپردن چند تن از امرای بزرگ آل‌بویه در آستان کاظمین را می‌توان نشانه‌ای بر اهتمام و توجه آنان به این آستان دانست؛ زیرا افزون بر معزالدوله، منابع تاریخی، به دفن شدن دو امیر دیگر از این خاندان شامل ابوطاهر جلال‌الدوله (م ۴۳۵ ق)، فرزند بهاء‌الدوله فرزند عضدالدوله، و فرزند بزرگ جلال‌الدوله معروف به «ملک عزیز» (م ۴۴۱ ق) اشاره کرده‌اند.^{۲۹}

در سده پنجم هجری، شیعیان که عمدتاً در محله کرخ بغداد ساکن بودند، همه‌ساله در روز عاشورا مراسم عزاداری، و در عید غدیر، مراسم جشن و سرور برپا می‌کردند. اما گاه برپایی این مراسم‌ها، به فتنه و درگیری میان شیعه و سنی

^{۲۵}. ابن اثیر، همان، ج ۸، ص ۶۹۴.

^{۲۶}. همان، ص ۷۰۴ و ۷۰۵.

^{۲۷}. آل‌یاسین، همان، ج ۲، ص ۲۵ (به نقل از: صدی الفؤاد).

^{۲۸}. ابن اثیر، همان؛ حمدالله مستوفی، نزهة القلوب، ص ۳۲.

^{۲۹}. برای آگاهی از جزئیات دفن این دو، نک: ابن اثیر، همان، ج ۹، ص ۵۱۶-۵۱۷ و ۵۲۶.

می‌انجامید. از جمله در سال ۴۴۱ قمری، به دنبال برگزاری مراسم روز عاشورا، میان آنان درگیری شدیدی رخ داد که در نتیجه آن تعداد زیادی از مردم کشته و زخمی شدند.^{۳۰}

ص: ۲۵۴

در سال ۴۴۳ قمری، فتنه میان شیعیان و اهل سنت در بغداد به اوج رسید. با تحریک برخی از حنبلیان، سنیان به آستان کاظمین یورش بردند و همه هدایای نفیس و اشیای گران‌بهای موجود در آن‌جا، شامل چلچراغ‌ها، پرده‌ها و محراب‌های طلا و نقره را غارت کردند. آن‌ها سپس قبر مطهر دو امام و دو گنبد چوبی موجود را آتش زدند و به دنبال آن قبور بسیاری از امرا، وزرا و شخصیت‌های مشهور در اطراف قبرهای دو امام از جمله قبور معزالدوله و جلال‌الدوله دیلمی، قبور جعفر فرزند منصور دوانیقی، امین عباسی فرزند هارون و مادرش زییده در آتش سوخت.^{۳۱}

پس از این آتش‌سوزی، در سال ۴۴۴ قمری، «ارسلان بساسیری» و «ملک رحیم» (حک: ۴۴۰-۴۴۷)، آخرین امیر آل‌بویه، با همکاری یک‌دیگر، حرم را بازسازی و دو صندوقچه چوبی جدید بر روی هر یک از قبور نصب کردند و گنبدی از همان چوب بر قبر بنا نهادند. اما به عقیده مصطفی جواد، بساسیری پس از تسلط بر بغداد در سال ۴۵۰ قمری به تنهایی به این کار اقدام کرد. آل‌یاسین، ادامه آشوب‌ها و فتنه‌های مذهبی بغداد تا سال ۴۴۹ قمری را قرینه‌ای در تأیید نظریه وی می‌داند.^{۳۲}

با این حال، در منابع تاریخی به بازسازی آستان کاظمین از سوی بساسیری یا اقدامات عمرانی دیگر وی در آن‌جا، اشاره‌ای نشده است. اما گزارش‌هایی تاریخی مبنی بر احداث ساختمان (یا بازسازی) آستان امامین عسکریین در سامرا به دست وی وجود دارد^{۳۳} که شاید سماوی با در نظر گرفتن این موضوع، حدس زده که بساسیری در زمان تسلط خود بر بغداد، به بازسازی آستان کاظمین نیز اقدام کرده است.

در سال ۴۶۶ قمری، مصادف با اوایل دوره حاکمیت سلجوقیان، بار دیگر رود دجله طغیان کرد و سمت شرقی بغداد را سیلاب فراگرفت. بخش‌هایی از

ص: ۲۵۵

^{۳۰}. ابن اثیر، همان، ج ۹، ص ۵۶۱.

^{۳۱}. همان، ص ۵۷۷.

^{۳۲}. آل‌یاسین، همان، ص ۲۹.

^{۳۳}. ابن فوطی، همان، ص ۷۹.

سمت غربی بغداد نیز، از جمله قبرستان احمد بن حنبل و آستان کاظمین به زیر آب فرورفت و حصار آستان مقدس فروریخت. لذا شرفالدوله مسلم بن قریش عقیلی، مبلغ هزار دینار برای بازسازی آن صرف کرد.^{۳۴}

در سال ۴۷۹ قمری، ملک‌شاه سلجوقی به همراه وزیر خود خواجه نظام‌الملک وارد بغداد شدند و مشهد کاظمین و سایر مزارات مشهور بغداد نظیر معروف کرخی، احمد بن حنبل و ابوحنیفه را زیارت کردند. آن‌ها سپس به زیارت مشاهد امام علی (ع) و امام حسین (ع) رفتند.^{۳۵}

نویسنده النقض، از بازسازی آستان کاظمین به دست مجدالملک براوستانی قمی (مقتول در ۴۹۲ ق)، وزیر برکیارق سلجوقی (فرزند ملک‌شاه) خبر داده است.^{۳۶} سماوی در منظومه خود، تاریخ این بازسازی را سال ۴۹۰ قمری تعیین کرده و از اقدامات عمرانی مفصل مجدالملک نظیر کاشی‌کاری گنبد و ساخت دو مناره و صندوقچه‌های قبر و احداث استراحتگاه برای زائران خبر داده است.^{۳۷} اگرچه مجدالملک براوستانی خدمات عمرانی متعددی در مشاهد ائمه داشته و نویسنده النقض نیز اقدامات دیگر وی از جمله احداث (یا بازسازی) آستان عسکریین، مقبره ائمه بقیع و مقبره حضرت عبدالعظیم حسنی را گزارش داده، اقدامات مفصلی که سماوی از آن یاد کرده، چه در کتاب نقض و چه در سایر منابع تاریخی، گزارش داده نشده است.

در محرم سال ۵۱۷ قمری، خلیفه عباسی المسترشد بالله از جنگ با نورالدوله دُبیس بن صدّقه (حاکم شیعه مذهب بنی‌مزید) به بغداد بازگشت و به دنبال آن، اهل سنت به آستان کاظمین یورش بردند و درها و پنجره‌های آن را کردند و گنجینه‌ها و اشیای باارزش موجود در آن را به غارت بردند. پس از آن، سادات علوی به دیوان خلافت شکایت کردند و خلیفه دستور داد تا جنایت‌کاران را

ص: ۲۵۶

مجازات کنند و بعضی از اشیای به غارت رفته را بازگردانند.^{۳۸} ابن قلانسی (درگذشته ۵۵۵ ق) ضمن اشاره به این حادثه، می‌گوید: «مقابر قریش در بغداد غارت شد و چراغ‌های زراندود و پرده‌ها و ابریشم‌های آن به تاراج رفت.»^{۳۹}

^{۳۴}. ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۹۰-۹۱.

^{۳۵}. همان، ص ۱۵۶؛ سبط ابن جوزی، مرآة الزمان فی تواریخ الاعیان، ج ۱۹، ص ۴۰۷.

^{۳۶}. عبدالجلیل رازی قزوینی، النقض، ص ۲۳۶.

^{۳۷}. آل‌یاسین، همان، ص ۳۰.

^{۳۸}. ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوك والامم، ج ۱۷، ص ۲۱۷؛ الکامل، ج ۱۰، ص ۶۰۹.

رود دجله در دو سده ششم و هفتم هجری، چند بار طغیان کرد و سیلاب‌های عظیمی در بغداد جاری شد که در نتیجه آن‌ها، به آستان کاظمین نیز آسیب‌هایی رسید. از جمله در سال‌های ۵۵۴ قمری ۴۰ و ۵۶۹ قمری (که در اثر آن بیش‌تر دیوارهای آستان کاظمین تخریب شد). ۴۱ و نیز به سیل سال ۶۱۴ قمری ۴۲ می‌توان اشاره کرد.

با توجه به این‌که تعدادی از این حوادث در دوره الناصر لدین الله (خلافت: ۵۷۵-۶۲۲) رخ داده است و با توجه به این‌که او علایق شیعی آشکار داشته و تاریخ‌نگاران اقدامات عمرانی متعددی برایش گزارش داده‌اند؛ می‌توان تصور کرد که به آستان کاظمین در دوره وی توجه گردیده و دست‌کم پس از حوادث طبیعی نظیر طغیان آب دجله، بازسازی شده باشد. ظاهراً سماوی با در نظر گرفتن همین مسأله، از ساخت دو صندوقچه چوبی طلاکاری برای قبرهای مطهر دو امام و دیگر اقدامات عمرانی در این آستان در سال ۵۷۵ قمری (چند سال پس از سیل سال ۵۶۹ ق) و نیز بازسازی آستان پس از سیل سال ۶۱۴ قمری سخن گفته است. ۴۳

در دوره الظاهر بأمر الله عباسی (خلافت: ۶۲۲-۶۲۳ ق)، گنبد آستان مقدس کاظمین در یک آتش‌سوزی سوخت. لذا وی بازسازی آن را آغاز کرد؛ اما پیش از این‌که آن را به پایان برساند، از دنیا رفت و جانشین و فرزندش المستنصر بالله

ص: ۲۵۷

(خلافت: ۶۲۳-۶۴۰ ق) کار وی را تکمیل کرد. ۴۴ از دوره این خلیفه عباسی، صندوقچه چوبی نفیس قبر امام کاظم (ع) باقی مانده که با کتیبه‌های زیبایی به خط نسخ و کوفی تزیین یافته و حاوی نام المستنصر و تاریخ ۶۲۴ قمری است. این صندوقچه، تنها نمونه از صندوقچه‌های کهن موجود بر قبور ائمه (علیهم السلام) در عراق است که خوش‌بختانه تا امروز باقی مانده و در حال حاضر در ساختمان «دار الآثار العربیة» (موزه آثار اسلامی) در بغداد نگهداری می‌شود. ۴۵ قاعدتاً صندوقچه مشابه دیگری نیز بر قبر امام جواد (ع) قرار داشته که المستنصر به همراه صندوقچه قبر امام هفتم، پس از آتش‌سوزی بارگاه کاظمین (ع) در دوره پدرش الظاهر عباسی، روی قبور شریف نصب کرده است.

^{۳۹}. نک: تاریخ دمشق، ص ۳۲۸.

^{۴۰}. ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۲۴۸.

^{۴۱}. ابن جوزی، همان، ج ۱۸، ص ۲۰۵-۲۰۶.

^{۴۲}. همان، ج ۱۱، ص ۳۳۲.

^{۴۳}. آل یاسین، همان، ص ۳۲ و ۳۳.

^{۴۴}. ابن طقطقی، الفخری فی الآداب السلطانیة، ص ۳۲۹.

^{۴۵}. برای آگاهی بیش‌تر از ویژگی‌های هنری صندوقچه، نک: آل یاسین، همان، ص ۳۵ و ۳۶.

رود دجله در ماه شوال سال ۶۴۶ قمری، بار دیگر طغیان کرد و سیلاب بزرگی به وجود آورد که در جریان آن، بخشی از دیوارهای آستان کاظمین فروریخت.^{۴۶} به دنبال استمرار این بارندگی‌ها، در ماه ذی‌الحجه همان سال، سیلاب سهمگین‌تری جاری شد که تمام بغداد را به زیر آب برد و در نتیجه آن، حصارها و اتاق‌های اطراف حرم کاظمین ویران شد و سیلاب چنان بارگاه مطهر دو امام را فراگرفت که فقط گنبد بنا بیرون از آب باقی ماند.^{۴۷}

پس از این خرابی‌ها، در سال ۶۴۷ قمری خلیفه عباسی دستور بازسازی حصار حرم مطهر را صادر کرد. به نوشته الحوادث الجامعة، کارگران هنگام بازسازی دیوارها، به ظرفی سفالین برخوردند که در آن هزار درهم قدیمی وجود داشت. بخشی از این سکه‌ها یونانی و دارای تصاویر بود و بخش دیگری در سال ۱۳۲ قمری در بغداد و بخش دیگری نیز مقارن همان تاریخ در شهر «واسط» ضرب شده بود. خلیفه عباسی بعد از اطلاع از این موضوع، دستور داد که بهای آن‌ها را صرف بازسازی حرم مطهر کنند. بنابراین مردم بخشی از این سکه‌ها را به

ص: ۲۵۸

بالاترین قیمت خریدند و بخش دیگری نیز به بزرگان اهدا شد و آنان در عوض، مبالغی معادل بیش‌تر از آنچه هدیه گرفته بودند، به آستان کاظمین بخشیدند.^{۴۸}

در سال ۶۵۶ قمری، مغولان به بغداد حمله نمودند و این شهر را اشغال کردند. در جریان این حمله، بسیاری از مساجد و زیارتگاه‌های این شهر همچون مسجد جامع خلیفه و مشهد موسی بن جعفر (ع) و نیز قبور خلفای عباسی در محله «رصافه» به آتش کشیده شد.^{۴۹} اما طولی نکشید که عمادالدین عمر بن محمد قزوینی که به نیابت امیر قراقای تعیین شده بود، مسجد خلیفه و بارگاه کاظمین را بازسازی کرد.^{۵۰}

درباره بازسازی‌ها و اقدامات عمرانی صورت‌گرفته در دوره آل‌جلایر، آگاهی‌های کم‌تری از منابع موجود به دست می‌آید. مرحوم سماوی طبق معمول و بدون اشاره به منابع خود، جزئیات بازسازی مفصل این آستان در دوره سلطان اوئیس جلایری را بیان کرده است. به نوشته وی، سلطان اوئیس در سال ۷۶۹ قمری، مشهد کاظمین را بازسازی کرد و دو گنبد و دو مناره ساخت و دستور داد دو صندوقچه از سنگ مرمر روی قبرهای شریف دو امام نصب کردند. او همچنین

^{۴۶}. ابن فوطی، همان، ص ۱۸۱.

^{۴۷}. همان، ص ۱۸۳.

^{۴۸}. همان، ص ۱۹۰.

^{۴۹}. رشیدالدین فضل‌الله همدانی، جامع التواریخ، ج ۲، ص ۱۰۱۷.

^{۵۰}. همان، ص ۱۰۱۹.

رواق و رباطی را که در صحن مطهر بود، بازسازی کرد و اموالی را میان خادمان و متولیان حرم و سادات علوی ساکن آنجا توزیع نمود.^{۵۱}

آستان کاظمین از آغاز دوره صفوی تا آغاز دوره قاجار

با تأسیس دولت صفوی، مرحله جدیدی در تاریخ معماری عتبات عالیات عراق آغاز شد و پادشاهان این دوره، اقدامات متعددی برای توسعه ساختمانی بارگاه‌های مطهر انجام دادند. شاه اسماعیل مؤسس سلسله صفویه، پس از تصرف عراق در سال ۹۱۴ قمری، به زیارت قبور امامان معصوم (علیهم السلام) شتافت و

ص: ۲۵۹

نجاران و خاتم‌کاران هنرمند و چیره‌دست را مأمور به ساخت شش صندوقچه خاتم نفیس برای نصب بر قبور ائمه (علیهم السلام) نمود.^{۵۲}

به دستور شاه، گنبد بزرگ و جدیدی بر سر قبرهای دو امام احوادث شد. بوداق منشی قزوینی در این باره می‌نویسد:

فرمان قضا جریان نافذ گشت که بر سر قبر امام موسی کاظم و امام محمد تقی (ع)، عمارتی عالی بنا کنند. استادان چابک‌دست از اطراف آوردند و در آنجا عمارت عالی ساخته شد. همین گنبد اتمام یافت، باقی ناتمام ماند.^{۵۳}

نویسنده گلشن خلفا نیز نقل کرده که شاه اسماعیل، ساخت بارگاه امامین و نیز مسجد جامع را آغاز کرد؛ اما موفق به تکمیل آن نشد. لذا پس از وی، سلطان سلیمان قانونی دستور تکمیل اقدامات وی را صادر کرد.^{۵۴}

در دوره شاه اسماعیل، هم‌چنین مسجد جامع مجلل و باشکوهی با ۷۶ ستون آجری در ضلع شمالی حرم امامین جوادین (ع) ساخته شد که ساختمان آن تا امروز سالم باقی مانده است.^{۵۵} در واقع چارچوب اصلی حرم مطهر، از آثار دوره شاه اسماعیل به شمار می‌آید و توسعه‌ها و بازسازی‌های دوره‌های بعدی، بر محور ساخت‌وسازهای دوره وی صورت

^{۵۱} . خواندمیر، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، ج ۴، ص ۴۹۴-۴۹۶.

^{۵۲} . آل‌یاسین، همان، ص ۵۲ و ۵۳.

^{۵۳} . بوداق منشی قزوینی، جواهر الاخبار، تصحیح: محسن بهرام‌نژاد، ص ۱۲۴.

^{۵۴} . عباس‌الغزالی، تاریخ العراق بین احتلالین، ج ۴، ص ۳۴.

^{۵۵} . برای آگاهی بیش‌تر درباره این مسجد، نک: عباس فیض، تاریخ کاظمین و بغداد، ص ۲۵۰.

گرفته است. با بررسی آثار هنری و کتیبه‌های کاشی باقی‌مانده از این دوره نیز به برخی تواریخ و ابعاد توسعه ساختمانی این دوره می‌توان پی برد.

محمود شکری الالوسی در کتاب مساجد بغداد، به کتیبه‌ای بر دیوار مسجد اشاره کرده که بر اساس آن، ساختمان آن به دستور شاه اسماعیل در ششم ربیع‌الثانی سال ۹۲۶ قمری ساخته شده است.^{۵۶} از جمله در قسمت بیرونی

ص: ۲۶۰

دیوار رواق شرقی در ایوان باب‌المراد، کتیبه‌ای کاشی به این تاریخ وجود دارد که در آن شاه‌اسماعیل را بانی این بارگاه مقدس یاد کرده است. هم‌چنین در گرداگرد دیوارهای داخلی حرم مطهر، در ارتفاع دو متری از سطح زمین، کتیبه‌ای کاشی حاوی آیات مبارکه سوره‌های دهر، نبأ و سه آیه آخر سوره زمر وجود دارد که در پایان آن، تاریخ ۹۳۵ قمری ذکر شده است. این تاریخ، نشان می‌دهد که ساخت‌وساز بارگاه کاظمین، پس از مرگ شاه‌اسماعیل و در زمان شاه‌طهماسب صفوی پایان یافته است.^{۵۷}

هم‌چنین از دوره شاه‌اسماعیل، دو صندوقچه چوبی و خاتم‌کاری زیبا و نفیس بر روی قبرها باقی مانده که بر اساس کتیبه‌های روی آن‌ها، به دستور این شاه ساخته شده و تاریخ ساخت آن‌ها ماه رمضان ۹۲۶ قمری است.^{۵۸}

از دیگر آثار باقی‌مانده، سه لنگه از درهای چوبی خاتم‌کاری حرم است که تاریخ ندارد، اما از نظر شیوه تزئینات و نوع کتیبه‌های آن، شبیه صندوقچه‌های روی قبر است. این درها به علت کهنگی از جای خود برداشته شده‌اند و امروزه در موزه آثار عربی (اسلامی) بغداد به شماره‌های ۷۱۴۶ و ۷۱۴۷ و ۷۱۴۸ نگهداری می‌شوند و درهایی از طلا و نقره در حرم مطهر جایگزین آن‌ها شده است.^{۵۹}

پادشاهان عثمانی نیز در دوره‌های تسلط خود بر عراق، آثاری از خود در عتبات عالیات به‌جا گذاشته‌اند. برای مثال، در داخل مسجد جامع صفوی واقع در ضلع شمالی آستان، منبر آجری قدیمی زیبایی از آثار دوره سلطان سلیمان قانونی وجود دارد که روی آن تاریخ ۹۵۶ قمری به چشم می‌خورد.^{۶۰} هم‌چنین در سال ۹۷۸ قمری، مصادف با دوره پادشاهی

^{۵۶}. العزاوی، همان.

^{۵۷}. آل‌یاسین، همان، ص ۵۷ و ۶۱.

^{۵۸}. برای آگاهی از توصیف هنری صندوقچه‌ها، نک: فیض، همان، ص ۴۴.

^{۵۹}. آل‌یاسین، همان، ص ۷۹.

^{۶۰}. فیض، همان، ص ۲۵۰.

سلطان سلیم دوم عثمانی و دوره والی‌گری مرادپاشا بر بغداد، احداث مناره مسجد جامع کاظمین که در ضلع شمالی آستان واقع است، به پایان رسید و فضل‌ی فرزند فضولی شاعر، اشعاری

ص: ۲۶۱

ترکی در ماده تاریخ آن سرود. ۶۱ این اشعار در کتیبه‌ای سنگی در بالای ورودی پلکان مناره در زاویه ایوان باب‌المراد ثبت شده است.

شاه‌عباس صفوی، در سال ۱۰۳۲ قمری وارد عراق شد و به زیارت عتبات عالیات مشرف گردید. ۶۲ مرحوم سماوی اشاره کرده که به دستور شاه، برای نخستین بار ضریح فولادی محکمی برای قبور مطهر کاظمین ساخته شد؛ ۶۳ اما در منابع تاریخی دوره صفوی، اشاره واضحی به ساخت ضریح در این دوره ملاحظه نشد.

از سوی دیگر، مرحوم شیخ‌عباس قمی در ذیل احوال شیخ‌جعفر کمره‌ای، شیخ‌الاسلام اصفهانی پس از علامه مجلسی، اشاره کرده است که در سال ۱۱۱۵ قمری، شخصی به نام «محمود آقا تاجر»، به همراه کاروانی ده هزار نفره که اهل حرم سلطان و اعیان دولت نیز در آن حضور داشتند، ضریح مشبک حرم کاظمین را به آن‌جا منتقل کرد. ۶۴ به نوشته آل یاسین، این ضریح به دستور شاه‌عباس ساخته شده بود که به علت تیرگی روابط ایران و عثمانی، نصب آن سال‌ها به تأخیر افتاد؛ ۶۵ اما به نظر باید سخن مرحوم عباس فیض را پذیرفت که گفته است: ضریحی از فولاد در زمان شاه سلطان حسین صفوی، به این آستان مقدس اهدا شد و روی تربت شریف امامین نصب گردید. ۶۶ و این قول مطابق با نوشته شیخ عباس قمی است.

از دیگر اقدامات عمرانی در آستان کاظمین در اواخر دوره صفوی، به بازسازی و مرمت سقف‌های چوبی ایوان‌های صحن این آستان مقدس به دستور حسن پاشا، والی عثمانی بغداد، در سال ۱۱۲۹ قمری می‌توان اشاره کرد. ۶۷

ص: ۲۶۲

^{۶۱}. العزاوی، تاریخ العراق بین احتلالین، ج ۴، ص ۱۱۴.

^{۶۲}. اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۳، ص ۱۰۰۴.

^{۶۳}. آل یاسین، همان، ص ۸۹.

^{۶۴}. عباس، قمی، الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة، ج ۱، ص ۱۴۲.

^{۶۵}. آل یاسین، همان، ص ۸۹.

^{۶۶}. فیض، همان، ص ۴۵.

^{۶۷}. السویدی البغدادی، حدیقة الوزراء فی سیرة الوزراء، ص ۱۴۷-۱۴۸.

در طول دوره حکومت سلسله‌های افشاریه و زندیه در ایران و تثبیت حاکمیت عثمانی‌ها بر عراق، در منابع تاریخی به پروژه‌های عمرانی بزرگی در آستان کاظمین اشاره نشده است. نادرشاه افشار در زمان تصرف بسیار کوتاه‌مدت بغداد در سال‌های ۱۱۴۵-۱۱۴۶ قمری، دستور داد گنبد امام علی (ع) و امام حسین (ع) مانند گنبد امام رضا (ع) در ایران طلاکاری شود؛ ۶۸ اما اقدامات عمرانی از وی در بارگاه کاظمین گزارش نشده است.

آستان کاظمین از دوره قاجار تا حال حاضر

با روی کار آمدن قاجاریان در ایران، اقدامات عمرانی گسترده‌ای در عتبات عالیات آغاز شد. در سال ۱۲۰۷ قمری، به دستور آقامحمدخان قاجار، کار بازسازی حرم کاظمین و تکمیل کارهای صفویان در آن مکان مقدس، آغاز شد؛ از جمله: بازسازی سه گلدسته بزرگ از گلدسته‌های چهارگانه‌ای که در روزگار صفویان ارتفاع آن‌ها بیش‌تر از بام حرم نبود و گلدسته چهارم نیز در روزگار سلطان سلیم تکمیل شده بود. دیگر، ساختن صحن وسیعی بود که از سه جهت شرقی، غربی و جنوبی، حرم را دربرمی‌گرفت و جهت شمالی آن به مسجد متصل بود. ۶۹

با مرگ آقامحمدخان و آغاز سلطنت فتح‌علی‌شاه، کارهای عمرانی مربوط به آستان کاظمین ادامه یافت؛ از جمله درون دو گنبد و دیوارهای حرم از داخل آینه‌کاری شد و پوشش بیرونی دو گنبد و گلدسته‌های چهارگانه کوچک طلاکاری گردید. در میان اشعار ثبت شده در کتیبه‌های باقی‌مانده بر گنبد آستان، ماده تاریخ «گنبد موسی بن جعفر به جهان زرین شد» به چشم می‌خورد که معادل سال ۱۲۲۹ قمری است و تاریخ پایان طلاکاری گنبد را می‌رساند. ۷۰ اما مرحوم

ص: ۲۶۳

عباس فیض اشاره کرده که طلاکاری گنبد کاظمین در زمان آقامحمدخان قاجار صورت گرفت و ماده تاریخ آن کلمه «تاریخ»، معادل سال ۱۲۱۱ قمری است. ۷۱

سلطان محمود دوم عثمانی در سال ۱۲۵۵ قمری، پرده ابریشمی گلدوزی نفیسی به حرم کاظمین اهدا کرد که پیش‌تر روی قبر مطهر رسول خدا (ص) قرار داشت. این پرده در شب قدر روی قبر نهاده شد و ماده تاریخ آن را عبارت «جاؤوا

^{۶۸} عبدالکریم (?)، در رکاب نادر شاه یا سفرنامه عبدالکریم، ترجمه: محمود هدایت، ص ۳۹، تهران: چاپخانه سپهر، ۱۳۲۲.

^{۶۹} آل‌یاسین، همان، ص ۹۲. گفتنی است ناصرالدین‌شاه نیز به طلاکاری آستان کاظمین به دست آقامحمد خان اشاره کرده است. (نک: شهریار جاده‌ها:

سفرنامه ناصرالدین‌شاه به عتبات، ص ۹۶).

^{۷۰} آل‌یاسین، همان، ص ۹۳.

^{۷۱} فیض، همان، ص ۴۷.

بأشرف ستر» ساختند. شاعران مشهور عراقی همچون عبدالغفار اخرس و عبدالباقی عمری نیز بدین مناسبت اشعار زیبایی سرودند.^{۷۲}

در همین سال، با سرمایه منوچهرخان معتمدالدوله (درگذشته ۱۲۶۰ ق)، حاکم لرستان، خوزستان و اصفهان، ایوان جنوبی حرم طلاکاری شد.^{۷۳} سلیم پاشا در سال ۱۲۶۹ قمری، مقبره ویران معروف به «فرزندان کاظم» را بازسازی کرد که در وسط صحن آستان نزدیک به زاویه جنوب شرقی آن قرار داشت، و دو شاعر مشهور عراقی، شیخ جابرالکاظمی و عبدالباقی عمری، در ستایش این اقدام قصیده‌سرایی کردند.^{۷۴}

شیخ عبدالحسین تهرانی معروف به «شیخ‌العراقین» در سال ۱۲۷۰ قمری، به دستور ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق)، به عراق رفت تا بر اجرای طرح عمرانی وسیعی نظارت کند که شامل بازسازی و زیباسازی ساختمان‌های عتبات بود. کارهای عمرانی آستان کاظمین، در سال ۱۲۸۱ قمری و پس از پایان اقدامات عمرانی در کربلا و سامرا آغاز شد. از جمله کارهایی که در کاظمین انجام

ص: ۲۶۴

گردید، محکم‌سازی پایه‌ها و بازسازی نمای بیرونی دیوار حرم و کاشی‌کاری آن بود. همچنین دو دکه بزرگ، جلو دو ضلع جنوبی و شرقی حرم با نمایی از سنگ مرمر ساخته شد. دکه شرقی که بعدها با سقف چوبی مبتنی بر ۲۲ ستون پوشیده گردید، به «طارمة باب‌المراد» نامیده شد. ایوان بزرگ واقع در وسط این دکه، از طلاهای باقی‌مانده از طلاکاری گنبد آستان امامین عسکریین (ع) طلاکاری گردید. در فاصله سال‌های ۱۲۸۴ و ۱۲۸۵ قمری، کار ساختن سقف برای دکه واقع در ضلع جنوبی حرم، با سرمایه حاج حسین چرچفچی بغدادی آغاز شد. پیش از این، در سال ۱۲۸۱ قمری، نخستین درِ نقره‌کوب به آستان مقدس اهدا و میان رواق جنوبی و گنبدخانه نصب گردید. در سال ۱۲۸۴ قمری نیز دو درِ نقره‌کوب دیگر اهدا شد که یکی را حاج سیدمیرزا بابا اصطهباناتی تقدیم کرد و میان رواق جنوبی و ایوان قبله نصب شد؛ و دومی را محسن‌خان پسر عبدالله‌خان تقدیم کرد که میان رواق شرقی و گنبدخانه نصب شد. مجموع اقدامات عمرانی فوق در سال ۱۲۸۵ قمری به پایان رسید.^{۷۵}

^{۷۲}. آل‌یاسین، همان، ص ۹۴-۹۷.

^{۷۳}. همان، ص ۹۴.

^{۷۴}. همان، ص ۹۹ و ۱۰۰.

^{۷۵}. همان، ص ۱۰۴-۱۰۶.

ناصرالدین‌شاه در سفر به عتبات عالیات، در تاریخ چهاردهم شعبان ۱۲۸۷ قمری به زیارت کاظمین مشرف شد. جمعیت زیادی از مردم و علمای شیعه با تجمع در این آستان، از وی استقبال باشکوهی به عمل آوردند. ۷۶ وی در سفرنامه خود، توصیف مختصری از آستان کاظمین و وضعیت بنای آن در زمان بازدید آورده و درباره اقدامات خود در این آستان نوشته است: »

دو طرف گنبد مطهر را که به خرج من، شیخ عبدالحسن [عبدالحسین] تهرانی مرحوم، ایوان و ستون و سقف ساخته و کاشی‌کاری‌های خوبی کرده است. ... از خشت‌های طلای گنبد مطهر عسکریین (ع) هم خیلی زیاد آمده است. مشغول طلا کردن ایوان‌های کاظمین هستند. ۷۷

فرهاد میرزای قاجار در سال ۱۲۹۴ قمری، چهارمین در نقره‌کوب را به حرم مطهر اهدا کرد که میان رواق و دکه شرقی نصب شد. حسام‌السلطنه قاجار در سال ۱۲۹۶ قمری، و پس از وی عباس‌میرزا، مخارج بازسازی و جایگزین کردن

ص: ۲۶۵

خشت‌های طلای فرسوده شده گنبد و مناره‌های آستان را تأمین کردند. ۷۸

فرهاد میرزا معتمدالدوله، عموی ناصرالدین‌شاه در اواخر قرن سیزدهم هجری، هزینه توسعه صحن و کارهای عمرانی دیگری را در آستان کاظمین پذیرفت و دو نفر از تاجران کاظمین به نام‌های حاج‌عبدالهادی و حاج مهدی استرآبادی را مأمور اجرای این کارها نمود. این اقدامات شامل موارد زیر بود:

۱. ساختن زیرزمین‌های منظم در صحن و ایوان‌ها و حجره‌ها برای دفن اموات؛
۲. طلاکاری مناره‌های بزرگ چهارگانه، از محل اذان مؤذن تا نوک آن‌ها؛
۳. ساخت حصار بلند و دو طبقه در اطراف صحن که طبقه اول شامل حجره‌ها و ایوانچه‌هایی بود؛
۴. ایجاد دو پایه در طبقه دوم صحن، روی در ورودی اصلی در ضلع شرقی و جنوبی صحن، برای نصب دو ساعت بزرگ.

۷۶. آل‌یاسین، همان، ص ۱۱۳ و ۱۱۴.

۷۷. شهریار جاده‌ها: سفرنامه ناصرالدین‌شاه به عتبات، ص ۹۶.

۷۸. آل‌یاسین، همان، ص ۱۱۴.

عملیات ساختمانی طرح توسعه صحن، در هفدهم ذی‌القعدة ۱۲۹۶ قمری آغاز شد و در هفدهم ربیع‌الاول ۱۳۰۱ قمری به پایان رسید. پس از پایان کار و افتتاح صحن، جشن بزرگی به مدت سه روز برگزار شد و شاعران شیعه نظیر شیخ جابرالکاظمی، سیدحیدر حلی، شیخ جعفر شروقی و شیخ سلمان آل‌نوح، اشعار و قصایدی بدین مناسبت سرودند.^{۷۹}

در سال ۱۳۰۹ قمری، در دوره ولایت حاج حسن پاشا، والی عثمانی بر بغداد، یک تار موی منسوب به پیامبر (ص) از دربار پادشاه عثمانی در استانبول به آستان کاظمین اهدا شد و بدین مناسبت جشن بزرگی در آستان مقدس برگزار گردید و سیدجعفر حلی، شاعر شیعه، قصیده‌ای در این باره سرود.^{۸۰}

در سال ۱۳۱۴ قمری، پنجمین در نقره‌کوب به حرم اهدا شد و میان روضه

ص: ۲۶۶

منوره و رواق شرقی نصب گردید. اهدا کننده این در، حاج محمدجواد فرزند حاج محمدتقی شوشتری بود. در سال ۱۳۲۰ نیز شاه‌زاده امیر تومان از رجال دولت ایران، رواق جنوبی حرم را آینه‌کاری کرد. تزیین و آینه‌کاری رواق شرقی نیز در سال ۱۳۲۱ قمری پایان یافت و مخارج آن را علاءالدوله قاجار (مقتول در ۱۳۲۹ ق) تأمین کرد.^{۸۱}

درباره این‌که چه زمانی ضریح فولادی نصب شده بر قبور دو امام هفتم و نهم، با ضریح نقره‌کوب تعویض گردید، نویسندگان با یک‌دیگر اختلاف نظر دارند. سیدعلی موجانی بدون اشاره به منبع خود از نصب ضریح طلای ساخته شده از سوی امنای دولت ایران بر تربت شریف امامین خبر داده است.^{۸۲} ۸۲ همو در جای دیگری، از دستور ناصرالدین‌شاه برای نصب ضریح نقره به جای ضریح فولادی، در سال ۱۲۸۲ قمری سخن گفته است.^{۸۳} ۸۳ نویسنده دیگری نیز اظهار داشته که در سال ۱۲۸۳ قمری به دستور ناصرالدین‌شاه، برای اولین بار ضریحی از نقره جایگزین ضریح فولادی دوره صفوی گردید.^{۸۴} ۸۴ در حالی‌که شاه که پس از این تاریخ از بارگاه کاظمین بازدید کرده، ضریح روی قبر را ضریح بزرگ فولادی توصیف نموده است^{۸۵} و هیچ سخنی از دستور یا اراده خود مبنی بر تعویض ضریح این آستان به میان نیاورده است.

^{۷۹}. آل‌یاسین، همان، ص ۱۱۷-۱۱۹. آل‌یاسین متن کامل اشعار شعرای فوق را نقل کرده است. (نک: همو، ص ۱۱۹-۱۳۴).

^{۸۰}. آل‌یاسین، همان، ص ۱۳۵.

^{۸۱}. آل‌یاسین، همان، ص ۱۳۶ و ۱۴۱.

^{۸۲}. سیدعلی موجانی، بازسازی تاریخ فراموش شده عتبات عالیات عراق، ص ۱۵۶.

^{۸۳}. موجانی، همان، ص ۱۹۹.

^{۸۴}. حسین ایزدی، «تاریخچه حرم کاظمین (ع)»، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم (ع)، ص ۵۵۵.

^{۸۵}. شهریار جاده‌ها: سفرنامه ناصرالدین‌شاه به عتبات، ص ۹۶.

اما چیزی که می‌توان به درستی آن اطمینان حاصل کرد، آن است که نخستین ضریح مشبک نقره‌پوش، در روز پنج‌شنبه هفدهم جمادی‌الثانی سال ۱۳۲۴ قمری، بر تربت شریف دو امام نصب گردید. این ضریح با هزینه سلطان‌بیگم دختر میرزا ابوالحسن‌خان مشیرالملک و با تلاش حاجی میرزا

ص: ۲۶۷

محمدکاظم طباطبایی اصفهانی ناظم‌التجّار (درگذشته ۱۳۲۵ ق) ساخته شد. تاریخ آغاز ساخت این ضریح سال ۱۳۲۳ و پایان آن سال ۱۳۲۴ قمری، و طول و عرض آن ۷۴/۶* ۱۷/۵ متر بود. ۸۶

بعدها بخش‌هایی از این ضریح، به علت فرسودگی مرمت و تعویض شد و این تعمیرات در سال ۱۳۵۹ قمری به پایان رسید. در سال ۱۳۸۵ قمری نیز کتیبه‌ای قرآنی به عرض ۲۴ سانتی‌متر در بالای پنجره‌های ضریح نصب گردید که روی آن دو سوره «دهر» و «فجر» با خطوط طلایی نگاشته شد. هم‌چنین پوشش نقره‌ای تاج بالای ضریح، در سال ۱۳۷۸ قمری با پوشش طلا تعویض گردید. ۸۷

در سال ۱۳۲۶ قمری، رواق شمالی و غربی حرم مطهر با هزینه حاج‌عباس علی‌اف فرزند حاج لطف‌الله، آینه‌کاری گردید و در سال ۱۳۲۷ قمری، ششمین در نقره‌کوب آستان کاظمین که یکی از اعیان کرمانشاه به نام امین‌الدوله اهدا نموده بود، میان روضه منوره و رواق غربی نصب شد. در سال ۱۳۳۲ عملیات ساختمانی دکه غربی که از سال ۱۳۲۱ قمری آغاز شده بود، به پایان رسید و علما و شعرای کاظمین، از جمله شیخ محمد مهدی مرایاتی، شیخ راضی آل‌یاسین و شیخ محمد سماوی، اشعاری در ماده تاریخ آن سرودند. ۸۸

در سال‌های پس از سقوط رژیم بعث عراق، طرح توسعه‌ای برای آستان مقدس کاظمین تصویب شد که شامل احداث صحن وسیعی در ضلع شمالی بنای کنونی آستان است. اجرای این پروژه در زمستان سال ۲۰۰۸ میلادی / ۱۳۸۶ شمسی توسط تولیت آستان کاظمین آغاز شد و شامل دو مرحله بود: مرحله نخست شامل ساخت یک صحن وسیع و حصار پیرامون آن است که پس از ده ماه از آغاز آن به پایان رسید. مرحله دوم نیز شامل تأسیسات و نیز سنگ‌فرش کردن و پوشش نماها با سنگ مرمر بود. مساحت صحن جدید هفت‌هزار مترمربع است که پنج‌هزار مترمربع آن به فضای آزاد صحن و دو هزار

^{۸۶}. آل‌یاسین، همان، ص ۱۴۱ و ۱۴۲ و ۱۵۴.

^{۸۷}. همان، ص ۱۵۴ و ۱۵۷.

^{۸۸}. همان، ص ۱۴۵ و ۱۴۶.

متر مربع نیز به حجره‌ها و ایوان‌های اطراف آن اختصاص دارد. این صحن دارای سه ورودی بزرگ در سه ضلع شمالی، شرقی و غربی و دو ورودی جانبی در طرفین ورودی اصلی شمالی و دو ورودی دیگر نیز در دو ضلع جنوبی (به سمت صحن اصلی آستان کاظمین) است. در گرداگرد صحن، ۴۴ ایوانچه و ۴۴ حجره وجود دارد و در زیر آن نیز زیرزمین وسیعی احداث شده که دارای اتاق‌ها، راهروها و یک شبستان وسیع است. مساحت شبستان زیر صحن پنج‌هزار و مساحت اتاق‌ها و راهروهای اطراف آن دو هزار مترمربع است. در ضلع شمالی صحن نیز ساختمانی احداث شده که بناهایی از قبیل مجتمع فرهنگی، موزه، سالن اجتماعات، مهمانسرا، کتابخانه و مدرسه علوم دینی را دربرگرفته است.

نتیجه

نویسندگان پیشین درباره روند بازسازی و توسعه بارگاه امامین جوادین (ع) تا نیمه نخست سده پنجم هجری، با قاطعیت سخن گفته و گاه زمان‌های دقیقی را برای توسعه و بازسازی‌های آستان تعیین کرده و رجال و حاکمانی را به عنوان بانیان و عاملان آن نام برده‌اند. در حالی که از منابع تاریخی موجود، صرفاً چنین استفاده می‌شود که این آستان مقدس، دارای ساختمان و زیارتگاه شیعیان بوده است. در واقع تنها با توجه به برخی قراین جانبی (از جمله اهتمام آل‌بویه به حرمین نجف و کربلا و به خاک‌سپاری چند تن از حاکمان آل‌بویه در آستان کاظمین) می‌توان حدس و گمان‌هایی در این باره مطرح نمود.

اما درباره تحولات بارگاه امامین جوادین (ع) از نیمه دوم سده پنجم تا نیمه دوم سده هفتم هجری، با توجه به نگارش منابع تاریخی مهم در این دوره، گزارش‌های بیش‌تر و مفصل‌تری به دست می‌آید. با استناد به این منابع، می‌توان نام حاکمانی را مشخص نمود که به بازسازی آستان کاظمین اهتمام داشته‌اند. و تواریخ دقیقی را برای تحولات معماری این بارگاه و حتی بلایای طبیعی و انسانی آن می‌توان تعیین کرد. بنابراین، از امیر شرف‌الدوله مسلم بن

قریش، و پس از وی مجدالملک براوستانی قمی، باید در شمار نخستین رجال و امرایی نام برد که در نیمه دوم سده پنجم هجری، به اقدامات عمرانی در آستان کاظمین دست زده‌اند.

هم‌چنین می‌توان گفت: در دوره متأخر عباسی، به این آستان به‌طور فزاینده‌ای توجه گردیده و خلفای عباسی به بازسازی آن اهتمام داشته‌اند و برخی از آنان، هم‌چون المستنصر بالله، از خود آثار هنری مهمی (نظیر صندوقچه قبر امام

کاظم (ع) که تا امروز باقی مانده است) به یادگار گذاشته‌اند. اما درباره تاریخچه این آستان مقدس در فاصله سقوط خلافت عباسی تا آغاز سده دهم هجری، به علت کمبود اسناد و مدارک تاریخی، آگاهی‌های مفصل و دقیقی در اختیار نداریم.

روی کار آمدن صفویان در ایران، مرحله جدیدی را در تحول معماری بارگاه کاظمین رقم زد. در دوره شاه اسماعیل طرح توسعه آستان کاظمین آغاز گردید و بناهای معماری مهمی مانند مسجد جامع کاظمین در مجاورت این آستان ساخته شد. شواهد هنری و معماری باقی‌مانده، نشان می‌دهد که هسته مرکزی حرم مطهر کاظمین (ع) در شکل امروزی آن، از همین دوره است. در مرحله پس از تثبیت حاکمیت عثمانی‌ها بر عراق نیز پادشاهان و والیان عثمانی گاهی اقداماتی در این آستان مقدس صورت دادند.

این آستان در دوره قاجار شاهد تحولات معماری چشم‌گیر دیگری بود. ساختمان کنونی صحن و ایوان‌ها از آثار این دوره به شمار می‌آید. اقدامات مهمی هم‌چون طلاکاری گنبد و ایوان‌ها، آینه‌کاری سقف حرم و رواق‌ها، احداث برج‌های ساعت، نصب درهای نقره‌کوب حرم مطهر و نصب ضریح مشبک نقره‌پوش در این دوره انجام شده است. در واقع، این تحولات به طور عمده، ناشی از اهتمام پادشاهان قاجار و رجال دینی و سیاسی و بازرگانان ایرانی است که در این زمینه به طور خاص، باید از نقش قابل‌توجه فرهادمیرزا معتمدالدوله، عموی ناصرالدین‌شاه یاد کرد.

ص: ۲۷۰

منابع

الف) عربی

آل‌یاسین، محمدحسن، تاریخ المشهد الکاظمی، چاپ اول، بغداد، مطبعة المعارف، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.

ابن اثیر جزری، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م.

ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی، المنتظم فی تاریخ الملوک والأئمة، تحقیق: محمدعبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۲ هـ - ق / ۱۹۹۲ م.

ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان، تحقیق: احسان عباس، بیروت: دارصادر.

ابن ساعي، على بن انجب، تاريخ ابن الساعي - الجزء التاسع، چاپ اول، تحقيق: محمدعبدالله القدحات، عمان: دارالفاروق، ١٤٣١ ق / ٢٠١٠ م.

ابن طقطقي، الفخرى فى الآداب السلطانية والدول الاسلامية، محمد بن على، بيروت: دارصادر.

ابن فوطى، عبدالرزاق بن احمد، الحوادث الجامعة والتجارب النافعة فى المائة السابعة، تحقيق: مهدي النجم، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤ ق / ٢٠٠٣ م.

ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، چاپ اول، تصحيح: بهراد الجعفرى، تهران: صدوق، ١٣٧٥ ش.

ابوالفرج اصفهاني، مقاتل الطالبين، تحقيق: سيد احمد صقر، چاپ دوم، بيروت: مؤسسة الاعلمى، ١٤٠٨ ق / ١٩٨٧ م.

جواد، مصطفى، «الكاظمية قديماً»، موسوعة العتبات المقدسة، چاپ دوم، جعفر الخليلي، بيروت: مؤسسة الاعلمى، ١٤٠٧ ق / ١٩٨٧ م، ج ٩ (قسم الكاظمين).

حموى، ياقوت بن عبدالله، معجم الادباء (ارشاد الارب الى معرفة الاديب)، چاپ اول، تحقيق: احسان عباس، بيروت: دارالغرب الاسلامى، ١٩٩٣ م.

حموى، ياقوت بن عبدالله، معجم البلدان، بيروت: دارصادر، ١٣٩٧ ق / ١٩٧٧ م.

ص: ٢٧١

خطيب بغدادى، احمد بن على، تاريخ بغداد (تاريخ مدينة السلام)، چاپ اول، تحقيق: بشار عواد معروف، بيروت: دارالغرب الاسلامى، ١٤٢٢ ق / ٢٠٠١ م.

سبط ابن جوزى، يوسف بن قزاوغلى، مرآة الزمان فى تواريخ الاعيان، دمشق: دار الرسالة العالمية، ١٤٣٤ ق / ٢٠١٣ م.

السويدى البغدادى، عبدالرحمان بن عبدالله، حديقة الزوراء فى سيرة الوزراء، تحقيق: عماد عبدالسلام رثوف، بغداد: المجمع العلمى، ١٤٢٣ ق / ٢٠٠٣ م.

شيخ صدوق، محمد بن على قمى، عيون اخبار الرضا (ع)، تصحيح: سيد مهدي حسيني لاجوردى، تهران: انتشارات جهان.

شیخ طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الاحکام، تحقیق: سید حسن موسوی خراسانی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ ق.

شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد الی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، بیروت: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م.

طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم والملوک (تاریخ الطبری)، چاپ دوم، بیروت: روائع التراث العربی، ۱۳۸۷ ق.

الغزالی، عباس، تاریخ العراق بین احتلالین، مطبعة التفیص الاهلیة، ۱۳۵۷ ق / ۱۹۳۹ م.

قمی، عباس، الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵.

مسعودی، علی بن الحسین، اثبات الوصیة، قم: مطبعة الصدر، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م.

ب) فارسی

ایزدی، حسین، «تاریخچه حرم کاظمین (ع)»، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم (ع)، انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم، قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه، ۱۳۹۲.

ص: ۲۷۲

ترکمان، اسکندر بیگ، تاریخ عالم آرای عباسی، زیر نظر: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲.

خواندمیر، غیاث الدین، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، زیر نظر: محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام، ۱۳۸۰.

رازی قزوینی، عبدالجلیل، النقض (بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض)، چاپ اول، تصحیح: میرجلال الدین محدث ارموی، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱.

عبدالکریم، در رکاب نادر شاه یا سفرنامه عبدالکریم، ترجمه: محمود هدایت، تهران: چاپخانه سپهر، ۱۳۲۲.

فیض، عباس، تاریخ کاظمین و بغداد، ج ۱، چاپخانه قم، بی تا.

منشی قزوینی، بوداق، جواهر الاخبار، چاپ اول، تصحیح: محسن بهرام نژاد، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸.

موجانی، سیدعلی، بازسازی تاریخ فراموش شده عتبات عالیات عراق، چاپ اول، تهران: مجمع جهانی اهلیت (علیهم السلام)، ۱۳۸۹.

ناصرالدین شاه، شهریار جاده‌ها: سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، به کوشش: محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ، چاپ اول، تصحیح: محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران، البرز، ۸۹.۱۳۷۳

ص: ۲۷۳

^{۸۹} همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه - قم - ایران، چاپ: ۱، ۱۳۹۵ ه.ش.